

SLIKA HRVATSKE

(U povodu izlaska knjige "Rat na Balkanu"
Christiana Kinda)¹

Baš kao i kad je pojedinac posrijedi, svaki je narod i svaka država najodgovornija za glas koji je bije. I najpovršnije listanje stranog tiska i knjiga objavljenih posljednjih godina o Hrvatskoj i problemima koji se Hrvatske tiču, pokazuje da se o Hrvatskoj zna malo ili nimalo, da su predodžbe inozemnog intelektualca krive i da u pravilu odgovaraju slici koju je Beograd desetljećima stvarao o nama.

Može se, naravno, ustvrditi da je to posljedica činjenice da Hrvati nisu imali vlastite države, da su bili objekt, a ne subjekt međunarodnoga prava i politike. To bi bilo samo djelomice točno, jer kao faktično neovisna država, Hrvatska postoji već pet godina, ili, ako se hoće izbjeći terminološki prijepor, već pet godina hrvatski Sabor, vlada ili predsjednik Republike mogu odlučno utjecati na sliku države. Osim toga, i kad imamo na umu da i sloboda prolazi kroz dječju dob, nije loše podsjetiti se na anegdotu o prvom poslije drugoga svjetskog rata demokratski izabranom mađarskom premijeru Jozsefu Antallu. Kad mu je Carl Gustav Ströhm čestitao na izbornim uspjesima, Antall je dobacio kako bi bolje bilo da mu je izrazio sućut. Jer "prve tri godine narod će nam još vjerovati kad im kažemo da su za svu bijedu krivi komunisti. A onda će nas nekomunisti smatrati odgovornima zato što im je tako loše."²

Ni dvije velikosrpske, a jedna uz to još i komunistička Jugoslavija, pa čak ni rat, makar su glavni, nisu jedini krivci loših predodžbi o Hrvatskoj. Štoviše, takva povijest, a napose rat, trebali su biti potica-

¹ Ch. Kind, Krieg auf dem Balkan, Derjugoslawische Bruderstreit: Geschichte, Hintergründe, Motive (Rat na Balkanu, Jugoslavenski bratoubilački sukob, Povijest, pozadina, motivi), Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1994.

O značenju i utjecaju švicarskog dnevnika "Neue Zürcher Zeitung" i njegova nakladnog odjela koji je tiskao ovu knjigu, ilustrativno govori anegdota o bivšem njemačkom saveznom kancelaru Helmutu Schmidtu koji je, omalovažavajući rad Bundesnachrichtendienst, zapadnonjemačke Savezne obavještajne službe, izjavio kako nema vremena čitati izvještaje BND-a, nego radije odmah uzme pročitati "Neue Zürcher Zeitung".

² Navedeno prema C. G. Ströhm, Što sam rekao Hrvatima, **Zagreb, 1994., str. 227-228.**

jem za veće ulaganje u tzv. image. Već je stoljećima poznato kako je pero (slovo, knjiga, slika, zvuk) ubojitije oružje od mača...

Nisu, s druge strane, malobrojni oni koji hrvatski položaj objašnjavaju djelovanjem mračnih sila. Te tzv. teorije urote u povijesti su imale vrlo često krajnje negativne posljedice.³

Ima, naravno, i nacionalnih i nadnacionalnih entiteta koje hrvatska država kao činjenica nije usrećila. Tvrditi, međutim, da su krive predodžbe i "crne legende" o Hrvatima, odnosno nesklonost hrvatskoj državi isključivo posljedica neke urote, ne znači samo dovoditi u pitanje vlastitu rasudbenu moć, te, u ekstremnijim slučajevima, učiniti se nepodobnim za normalno političko djelovanje, nego i nešto mnogo gore. Optužiti druge znači ekskulpirati sebe, a za hrvatske nevolje optužiti neke tajne, nevidljive sile, znači ne samo priznati vlastitu nemoć, nego i pomiriti se s njome, ujedno tumačima sadašnjosti i budućnosti ostavljajući neograničen prostor za manipulacije.

*

U ovom tekstu ograničit ćemo se na knjige koje su o Hrvatskoj i Hrvatima objavljene posljednjih godina na njemačkom jeziku, ili, preciznije, na knjigu "Rat na Balkanu, Jugoslavenski bratoubilački sukob, Povijest, pozadina, motivi", iz pera Christiana Kinda, danas umirovljenog švicarskog novinara, vanjskopolitičkog dopisnika i urednika najuglednijega švicarskog dnevnika "Neue Zürcher Zeitung", zato što je ta knjiga po mnogočemu reprezentativna, a zbog stila kojim je pisana i publicističkog pojednostavljanja, promidžbeno djelotvornija od nekih ambicioznije zamišljenih projekata.⁴

Kao i za mnoge druge autore, i za Kinda su Hrvati i Srbi potomci jednog te istog "južnoslavenskog naroda", koji i danas govore jedan te isti, hrvatsko-srpski odnosno srpsko-hrvatski jezik (tek, za Hrvate je karakteristično da "nasilno" žele izgraditi što veće razlike između inačica i umjetno stvoriti vlastiti jezik). Ono bitno što ih razlikuje jest — vjeroispovijed, pa su Srbi isključivo pravoslavni, a Hrvati isključivo katolici. Odatle pa do tumačenja velikosrpske agresije na Hrvatsku i BiH kao vjerskog rata, samo je mali korak. I inače je zanimljivo pripomenuti da hrvatsko katolištvo u zapadnim medijima nema

³ Usp. Franz Neumann, Strah i politika, Demokratska i autoritarna država, Zagreb, 1974., str. 227-255.

⁴ Na njemačkom je jeziku objavljeno i nekoliko kvalitetnih i informativnih knjiga, poput, primjerice, one Johanna Georga Reismüllera, Der Krieg vor unserer Haustur (Rat

pozitivnu, pomalo romantičnu notu koju (možda zbog otpora i Nijemcima i Rusima, ili "Solidarnosti") vjerojatno ima, recimo, poljski katolicizam. Ne. Hrvatsko katolištvo se nikad ne prepoznaje kao organizam koji se branio i obranio od komunizma (a jugoslavenski komunizam se ionako ne smatra nekom naročito negativnom činjenicom), ali se zato prepoznaje po tobožnjoj "kolaboraciji" s osovinskom saveznicom, Nezavisnom Državom Hrvatskom, pa i s Hitlerom samim. Hrvatsko katolištvo se promatra kao predkoncilski, tradicionalistički, arhaični, okoštali i isključivi, krajnje nedemokratski svjetonazor.

Hrvatski nacionalizam XIX. stoljeća u toj interpretaciji nije normalna pojava u europskom kontekstu i dijelom reakcija na germanizaciju (odnosno talijančenje ili mađarizaciju), nego je isključivo reakcija na srpski nacionalizam i proces stvaranja srpske države (sic!). Hrvatstvo je negativno, jer je upravljeno protiv modernog i poletnog srpstva (pa i svesrpstva) koje razara "bolesnika na Bosporu". Ako se među Hrvatima i rodi pozitivna jugoslavenska misao (Gaj i Strossmayer), odmah je potire "velikohrvatska antiteza" Ante Starčevića i lunatika Eugena Kvaternika. Hrvatski pravaši polažu prava na područja "ne obazirući se na želje žitelja tih prostora", a Starčević je — tvrdi se — izgradio čak i rasnu teoriju ("slavoserbština"), te ekspanzionistički nacionalizam koji "u mnogočemu podsjeća na prenaplašavanje nacionalne ideje u Njemačkoj sve do Hitlera". Zar je onda čudo da je Starčević, "kako bi hrvatski učinio različitim od srpskoga" utemeljio i posebna pravopisna pravila, koja, dakle, prije nisu postojala i koja je — sukladno svom antisrpsstvu — preuzela Hitlerova marioneta, NDH.

pred našim vratima), Stuttgart, 1992., ili one Rudolfa Grulich i Adolfa Hampela, Maastricht starb in Sarajevo (Maastricht je umro u Sarajevu), Giessen, 1993. i si.

Neusporedivo su brojniji naslovi izdanja koja se — unatoč ponekad solidnim dijelovima — u cjelini mogu ocijeniti tendencioznima ili slabo obaviještenima, poput zbornika "Krieg in Europa, Mit einem Vorwort von Paul Parin" (Rat u Europi, s predgovorom Paula Parina), Graz, 1992., zbirke članaka "Europa im Krieg, Die Debatte über den Krieg im ehemaligen Jugoslawien" (Europa u ratu, Raprava o ratu u bivšoj Jugoslaviji), posebnog, tematskog broja švicarskog kulturnog časopisa "du" (Ti) iz svibnja 1993, ili, pak, autorskih djela kao što je ono Holma Sundhassena, Experiment Jugoslawien, Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall (Pokus Jugoslavija, Od utemeljenja do raspada države), Mannheim, 1993., Mishe Glennyja, Der Krieg, der nach Europa kam (Rat koji je došao u Europu), München, 1993. ili Johannes Grotzkyja, Balkankrieg: Der Zerfall Jugoslawiens und die Folgen für Europa, (Balkanski rat: raspad Jugoslavije i posljedice za Europu) München, 1993. itd.

Prva Jugoslavija — ne može se prešutjeti — bila je velikosrpska. Ali, nemojmo iznositi previše dokaza za to: možda nam tkogod i povjeruje. Nekoliko uopćenih i bezličnih fraza razvodnimo tvrdnjom o suhoparnom hrvatskom oporbenjaštvu i cjepidlačenju. Skupštinski atentat na Stjepana Radića i drugove krupan je i sudbonosan događaj, ali je Radić, zar ne, sumnjičenjem vlasti provocirao bijesne verbalne obračune, a na sâm je dan atentata (sic!) "svojom neobuzdanom polemičnošću i političkom neuračunljivošću bitno pridonio nastanku eksplozivne atmosfere"?!? Stoga Aleksandrova diktatura nije bila obrana srpstva, nego, ma kako to paradoksalno zvučalo, obrana parlamentarnog poretka dovedenog u slijepu ulicu. Aleksandar Karadorđević tako postaje nalik velikim antičkim diktatorima: dobiva nešto od Pizistratove romantičnosti i Cezarove veličine.

I kad pisac zaključi da je stvaranje Banovine Hrvatske prije svega posljedicom nekog hrvatsko-srpskog sporazuma (a ne možda pritiska Londona i Pariza), iznebuha se nade pred pokretom "Srbi na okup!", pokretom Srba za odcjepljenje od Banovine. Taj pokret, njegove psihološke pretpostavke i političke implikacije ostaju, međutim, visjeti u zraku. A tek tako manjkava konstrukcija omogućuje tvrdnju da su se Srbi (točnije, srpsko seljaštvo) u Hrvatskoj 1990. pobunili jer su strahovali od ponavljanja 1941., Gline i Jasenovca, u što ih je uvjeralo i "ponovno uvođenje starog državnoga grba u obliku šahovskih polja, koji je kao simbol fašističke ustaške države bio zabranjen nakon 1945. godine".

NDH je, naravno, posebna epizoda. Ona zapravo nije bila država, ali to nije zapreka da njezin režim počini zločine koji ne zaostaju za Hitlerovima.⁵ Pavelić je htio napraviti etnički čistu državu na prostoru gdje su Hrvati "predstavljali samo nešto više od polovine, a Srbi gotovo trećinu pučanstva". (To izuzimanje muslimana iz hrvatskoga korpusa piscu neće biti zapreka da nekoliko stranica dalje četničke pokolje u istočnoj Bosni objasni zdušnom muslimanskom suradnjom s vlastima NDH.) Između Pavelićevè i Hitlerove rasne politike postojala je samo jedna razlika: dok je položaj Židova i Cigana bio jednako loš, Srbi su imali povlasticu da se više gledao srpski nacionalni osjećaj, negoli rasna pripadnost. Tako je u Hrvatskoj i BiH ubijeno 330.000 Srba (ne kaže se izrijeком da su ih poubijali Hrvati, ali kako se unutar-srpski i partizansko-

-četnički sukobi ne spominju, "zabuna" nije moguća), a 240.000 je bilo prisiljeno prijeći na katolištvo, uz pomoć "rabijatnih nacionalista" među katoličkim svećenstvom. Ni kad je Bleiburg posrijedi, piscu ne nedostaje osjećaja za mjeru: pred partizanima su bježali oni koji su osjećali krivicu, pa su "žrtvama masovnih strijeljanja postali pripadnici ustaške garde i časnici domobranstva, njih sveukupno oko deset tisuća", uz još neke "partizanske neprijatelje" diljem druge Jugoslavije?!? To se smatralo (pisac to definira baš ovako bezlično) partizanskom odmazdom za zločine ustaških fašista.

Kad započne obrađivati poratno razdoblje, Kind neće zaobići Andriju Hebranga. Bivši šef KPH će, u maniri Mile Milatovića i njegovih ghost-writera, biti optužen za urotu sa Staljinom, uhićen i "umrijet će" u tamnici. Nije ubijen i nema ni govora o kakvom nastavku hrvatsko-srpskog prijevora. Jednako tako, suđenje nadbiskupu Stepincu ne zaslužuje pozornost. I zar je onda čudo da je Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika, kojom su "hrvatske kulturne institucije zatražile raspuštanje srpsko-hrvatske jezične zajednice i službenu upotrebu čistoga hrvatskog rječnika", u Beogradu izazvala oprez i strah od nacionalističkog divljanja? Hrvatski zahtjevi su opasan i divlji nacionalizam, jer su nemotivirani, jer su izrazom sociološke i nacionalne patologije, a ne odgovor na postojeće stanje stvari. Liberalizacija nakon Rankovićeva pada u Srbiji je dovela do "porasta nezadovoljstva" zbog nacionalnih i gospodarskih prilika, a u Hrvatskoj do "manifestacija hrvatskog nacionalizma". To je razdoblje "euforije", ekscesa s "hrvatskim zastavama bez petokrakih zvijezda", sve brojnijih novina i časopisa koji danomice postavljaju sve određenije "nacionalističke zahtjeve", "tražeći žrtvenog jarca" u drugim republikama i u drugim narodima, lako je Tito skršio taj pokret, skoncentriran oko "nacionalističke Matice hrvatske", nije više bilo moguće izbrisati uvjerenje da bi samostalna Hrvatska lakše riješila svoje teškoće.

I onda se, nakon dugog razdoblja velike šutnje pojavljuje "Memorandum" SANU. Pisac ga prepričava, ali ne vrednuje. On shvaća da se spor zaoštava srpskim dokidanjem vojvođanske i kosovske autonomije, te uklanjanjem crnogorskoga komunističkog vodstva, ali te događaje ne promatra čak ni iz perspektive Ustava SFRJ iz 1974. godine. Ne. Raspad Jugoslavije započinje Slovenija kojoj Srbija "priznaje pravo na odcjepljenje, secesiju". Hrvatska samo slijedi Sloveniju, nakon što je Franjo Tuđman pobijedio na izborima 1990. zahvaljujući "naglašeno nacionalističkoj, antisrpskoj predizbornoj kampanji". Tuđman je raspaljivao strasti, tražeći hrvatske granice "preko onih koje je zacrtao Tito", sve tamo na Drini. On je otpuštao Srbe i od njih tražio ponižavajuće izjave lojalnosti, on je odbio

⁵ Za razliku od povijesno-pravnih vrela koja svjedoče da su, ne računajući anektirani dio Dalmacije, talijanske i njemačke postrojbe u NDH pravno imale značaj posadnih (Besatzung), a ne okupacijskih postrojbi (Besetzung), Kind sustavno upotrebljava termin "okupacijske snage".

pregovarati s Raškovićem o kulturnoj autonomiji "srpskog stanovništva u Hrvatskoj" (iako je "jedan (sic!) u Beogradu objavljen zemljovid sa srpskim granicama na liniji Karlobag-Karlovac-Virovitica" pomogao stvoriti "zlu krv"). Raspad je, zbog tvrdokornosti političkih vodstava, zapečaćen referendumima o samostalnosti: rezultate slovenskog referenduma pisac objavljuje, a rezultate hrvatskog prekriva riječju "većina". Ono što je "počelo u Sloveniji kao neuspjela policijska akcija, pretvorilo se u rat dvaju naroda za životni prostor i nove granice". Rat je postao neizbježan, jer Srbi u Hrvatskoj nisu htjeli prihvatiti status obespravljene manjine. Počinjeni su mnogi zločini, od kojih je najpoznatiji onaj u "istočnoslavonskom (sic!) gradu Vukovaru", koji su "fanatički" branili "pretežno dragovoljci oružanoga krila Hrvatske stranke prava, koja, na čelu s ranijim disidentom Dobroslavom Paragom, u tradiciji Ante Starčevića i Josipa Franka zagovara velikohrvatske ciljeve, pa je očito ovdje, na granici prema srpskoj Vojvodini, htjela izgraditi simbol otpora".

Najviše okrutnosti počinili su, doduše, Srbi, njihovi dragovoljci i JNA, ali — sve su strane počinile zločine. Ubrzo je svijet "priznao hrvatsko pravo na samoodređenje, odričući to isto pravom Srbima u Hrvatskoj". Problem time nije riješen, jer su nacionalisti priznanje shvatili kao početak sustavne potpore Zapada, a ona je izostala. Svijet jednostavno ne smije slati dvoznačne poruke, nego kratko i korjenito zasjeći u čvor i — podijeliti Bosnu i Hercegovinu...⁶

Kakvoću knjige, naravno, valja suditi ne samo po onome što u njoj stoji, nego i po onome čega u njoj nema, a trebalo bi biti. U Kindovoj knjizi, primjerice, nema ozbiljnije rasprave o podrijetlu bosansko-hercegovačkog muslimanskog stanovništva, a ponajmanje ima govora da su se muslimanski intelektualci u XIX. i prvoj polovini XX. stoljeća većinom izjašnjavali Hrvatima. O hrvatskim etničkim gubicima, o prijelazu katoličkih Hrvata na islam i pravoslavlje, nema ni spomena, ali se zato (pogrešno) tvrdi da je austrougarska uprava u Kallayevu doba državnim sredstvima poticala prijelaze muslimana na katolištvo. Nadalje, proces posrbljenja Vlaha spomenut je samo usput, baš kao i političko djelovanje Srpske pravoslavne crkve uopće. U takvim predodžbama je logično da Hrvata u Vojvodini nije bilo i nema, a da su srpska prava na BiH jednako jaka ili jača od "prava Austro-Ugarske monarhije" (ne Hrvatske!). Uopće, hrvatstvo

je inferiorno. Ni srednjovjekovna hrvatska država nije "ni u gradnji crkava, ni u narodnoj pjesmi, ni u povijesti ostavila tako snažne ratničke tragove kao Nemanjičko carstvo". Srednjovjekovne hrvatske crkve i uopće stalno pripadanje Hrvata srednjoeuropsko-mediteranskom kulturnom krugu i značajni hrvatski doprinosi europskoj uljudbi dakle ne postoje. Nema Trpimira ni Branimira, nema Bašćanske ploče, nema Hermana Dalmatina i Jurja Dalmatinca, nema Julija Klovića, Ivana Česmičkog, Marka Marulića, Frane Petrića i Rudera Boškovića. Nema Dubrovnika ni "Hasanaginice". Nema ničega. Postoji samo nekakvo mrtvo državno pravo i činjenica napostojanja: Hrvatska je bespravni dio Ugarske. Hrvati su, štoviše, "nesposobni za pobunu" (unfähig zur Rebellion), pa im je u prvom svjetskom ratu ostalo samo da se uzdaju u srpske uspjehe.

I poslije, u vrijeme dviju jugoslavenskih država postoji samo nesloboda, a ne i sustavno gušenje hrvatskih prava. Više je prostora posvećeno "procesima titoistima" u istočnoeuropskim prijestolnicama nakon Rezolucije Informbiroa, nego svim hrvatskim političkim žrtvama od 1918. do 1990., ne računajući skupštinski atentat. Nema srpske pobune u NDH i nema talijansko-četničke urote protiv hrvatske države. Zato je moguće da se ustavnopravno određenje Republike Hrvatske smatra ozbiljnim razlogom rata, a da se previda kako Srbi u BiH nisu "izbačeni iz Ustava", nego su imali ustavno i zakonsko pravo veta, pa su ipak započeli rat... I sve to piše autor koji u literaturi navodi da 'se služio i vrijednom zbirkom "Etničko čišćenje" M. Grmeka, M. Gjidare i N. Šimca.

*

Usuđujem se, na temelju površnijeg uvida, procijeniti da ni na engleskom jeziku objavljene publikacije o Hrvatskoj ne odudaraju bitno od ove (ili ovih) koje su namijenjene publici koja čita njemački, a slično, izgleda, vrijedi i za ostale svjetske jezike.

Slika je Hrvatske nepovoljna, a trud da se to popravi mali ili ga i nema. Uz potporu državnih vlasti objavi se poneka popularno pisana publikacija, ali ona u pravilu — dobrim dijelom i zbog toga što je naznačeno da ju je priredila ili sufinancirala država — nema potrebnu uvjerljivost ni recepciju. Tzv. neovisni i po mogućnosti "oporbeni" intelektualac ima veću težinu i djeluje uvjerljivije od bilo kojeg ministarstva, jer prosječan čitatelj općenito ne vjeruje državi.

Hrvatski intelektualci, međutim, pišu začuđujuće malo, a njihovi su kontakti sa stranim književnicima, publicistima i novinarima očigledno slabi, lako su u doba Jugoslavije bili pod policijskom paskom, od 1990. to više nisu. Ako do početka ovog rata Hrvatska

⁶ Uz to "rješenje", u tisku, a i na nekim vrlo odgovornim političkim mjestima, sve se češće elaborira i stvaranje neke nove "jugoslavenske asocijacije", na koju bi trebalo faktično natjerati države sljednice bivše SFRJ.

nije nikoga zanimala, danas se to ne može reći: svi bi željeli o Hrvatskoj znati nešto više nego što znaju... Gotovo je šokantno da pisci jednog naroda koji je stoljećima živio u državi u kojoj je službeni jezik bio svjetski jezik, pisci naroda koji spada među najraseljenije narode svijeta, danas najčešće ne govore ništa osim hrvatskoga.⁷ A možda ni u jednoj sferi ljudske djelatnosti privatne veze nisu tako značajne kao u politici. Malobrojni su i hrvatski iseljenici koji će htjeti i znati reagirati. Mnogi od njih se osjećaju napuštenima i nemoćnima, a nerijetke intelektualce razdire unutarnja borba između vlastite savjesti i interesa države, sukob mogućnosti i ambicija, položaj u novoj, uvijek ili zauvijek privremenoj domovini i težnja da se koristi staroj i slično. Hrvatska, pak, strukovna udruženja ili nevladine institucije na stranim jezicima objavljuju malo ili nimalo, najčešće na neprikladan način. Misli se da se radi dobro, već samom činjenicom da se želi dobro. Zaboravlja se da je, pojednostavljeno rečeno, lakše napisati knjigu, nego joj naći čitatelja.⁸

Jedna bi, pak, sustavna raščlamba protuhrvatske promidžbe, uvjeren sam, pokazala na čemu se ona temelji, koji su joj argumenti i sredstva. Samim time bile bi stvorene pretpostavke jednoga ozbiljnog i sustavnog rada kojim bi se moglo parirati neprijatelju, polučiti promidžbene i političke zgoditke u inozemstvu, te — last but not least — pomoći civiliziranju onoga što prosječan čovjek pogrešno naziva unutrašnjom politikom ili smatra prilikama koje su isključivo unutrašnjega značaja. Pogrešno, jer je odvojenost unutrašnje i vanjske politike samo privid, i to privid koji nam se često razbija o glavu...

⁷ Jedan mi je hrvatski književnik opisivao žalosne prizore s kongresa PEN-a održanog 1993. u Hrvatskoj: velik broj hrvatskih književnika svojim gostima, koji diljem svijeta pronose dojmove o Hrvatskoj i Hrvatima, nije umio uputiti ni jednu jedinu riječ. Općenito, djela hrvatskih autora se malo prevode. Nema opširnijeg teksta o BiH koji ne citira Ivu Andrića kao "poznavaatelja Bosne", a pogledamo li police knjižara koje su ipak odvojile hrvatske od srpskih autora, na "hrvatskoj" ćemo polici naći, recimo, djela Dubravke Ugrešić ili Slavenke Drakulić. A knjiga S. Drakulić "Sterben in Kroatien" (Umirati u Hrvatskoj), s engleskog prevedena na njemački i objavljena 1992. (Rowohlt Verlag) nije bogzna kakva usluga Hrvatskoj.

⁸ Ne misli se samo na suhoparnost tekstova preopterećenih perifernim podacima, tj. na nerazlikovanje knjiga namijenjenih znanstvenicima, od onih upućenih široj čitateljskoj publici, nego i na tehničku opremu koja knjigu čini skupom i mnogima nedostupnom.